

Čtenářské Polsko

(varšavský Institut knihy a čtenářství a jeho poslední výzkumy)

Prof. PhDr. Jiří Trávníček, M.A.

Resumé:

Článek pojednává o činnosti polského Institutu knihy a čtenářství (Instytut Książki i Czytelnictwa) z varšavské Národní knihovny. Autor sleduje jeho historii, cíle, hlavní výsledky, jakož i jeho proměny během více než 55-leté historie. V druhé části se věnuje výsledkům ze statického šetření z roku 2008. Polská čtenářská kultura v něm zaznamenala zatím největší pokles za dobu, co jsou takovéto průzkumy konány. Důvod tkví v tom, že ztratili spíše tahouni čtenářské kultury než ty skupiny, jejichž vztah ke čtení není tak silný. Tento pokles se týká především lidí s nejvyšším vzděláním a nejmladší věkové vrstvy (15-19 let). Setkávat se tu s novým fenoménem – vysokoškolský expert nastupuje na místo tradičního vzdělance. Přitom vztah tohoto experta ke čtení je převážně instrumentální a pragmatický. Kromě toho polská čtenářská kultura stále vykazuje silné bariéry (věk a velikost sídla).

Klíčová slova: čtení – Polsko – Institut knihy a čtenářství – výzkum – 2008 – pokles.

Summary:

The paper is concerned with activities of Polish Institute of Book and Readership (Instytut Książki i Czytelnictwa) from Warsaw (National Library). Author traces its history, aims and main outcomes as well as its transformations during the more than 55-year long history. In the second part, the attention is paid to outcomes of the 2008 statistical survey. Polish reading culture dropped hugely and reached the bottom of the whole time since the beginning of these surveys. The reason is that particularly leading readership groups lost more than those without no so firm links to reading. This drop concerns mainly the most educated part of the population and the youngest people (15-19 years). One is thus confronted with a new phenomenon – a high school educated expert who succeeds an intellectual. His attitude to reading is predominantly instrumental and pragmatic. In addition to that, Polish readership still show strong barriers in age and demography.

Key words: reading – Poland – Institute of Book and Readership – survey – 2008 – dropping.

V roce 2010 si Institut knihy a čtenářství (Instytut Książki i Czytelnictwa) při varšavské Národní knihovně připomněl na jubilejní konferenci 55 let své existence. Při této příležitosti proběhla na jaře 2010 i malá konference, na níž byl čas na ohlédnutí a bilančování. V dané chvíli institut čítal 25 osob ve třech odděleních: oddělení knihovnictví, oddělení čtenářských výzkumů, oddělení historických výzkumů čtenářství. Jde o mezioborové společenství, kde se setkávají bibliologové, sociologové, psychologové a literární historikové. Každé z těchto oddělení má za sebou desítky titulů. Respekt a – nahlíženo českýma očima – tak trochu i závist vzbuzují především čtyři věci: 1. systematicčnost, 2. vytrvalost, 3. šíře zájmů a 4. interdisciplinárnost

Institut knihy a čtenářství – vznik a vývoj

Idea vzniku takto orientovaného pracoviště pochází již z doby meziválečné; formuloval ji první ředitel Národní knihovny Stefan Demby už v roce 1928, nicméně jeho ambice byla ještě příliš velká na to, aby našla prostor v rámci teprve se utvářející

¹ V soukromém rozhovoru s prof. Marcinem Drzewieckým, současným ředitelem IKiCz, v červnu 2011 došlo i na srovnání se situací českou, kde žádná institucionální platforma pro systematické zkoumání čtenářské kultury zatím neexistuje. Prof. Drzewiecki říkal, že oni sice mají institut, ale my zase máme lepší čtenáře.

instituce. O deset let později, během konference Spolku polských knihovníků, byla idea artikulována znovu, už ale v konkrétnější podobě. Vytvořil se projekt takového pracoviště i jeho struktura. Práce však byly přerušeny druhou světovou válkou. Po válce vznikl v Lodži Státní institut knihy, který se vedle organizační agendy začal věnovat i práci odborné, a to na poli knihovnictví a čtenářských výzkumů. První výzkum uskutečnilo v roce 1947 oddělení čtenářských výzkumů (vedené A. Mikuckou). Opět však zasáhly dějiny. Státní institut knihy byl zrušen. Od 50. let 20. století se totiž – podle sovětských vzorů – přijímala teze, že čtenář není od toho, abychom ho zkoumali, nýbrž abychom ho řídili a vychovávali, navíc tu byl i ideologický odpor k empirickým zkoumáním: není důležité vědět, jaký je stav věci, nýbrž jaký by měl být a také kam by měl směřovat.² Rezistence polských knihovníků však byla silnější než panující ideologie, a tak se jejich společným úsilím a vedení Národní knihovny došlo k prosazení takového institutu. Vláda ho schválila v roce 1954, tedy ještě před událostmi roku 1956, které znamenaly v Polsku značný politický obrat od tvrdého ideologického kursu k větší autonomii jednotlivých oblastí vědy a kultury, jakož i k větší myšlenkové pluralitě. Fakticky začal institut rozvíjet svou činnost v dubnu roku 1955 (první ředitelkou se stala K. Remerová). Jeho status byl zformulován až v roce 1969 a obsahoval tři oblasti zájmu: popularizaci vědeckých výsledků, normování knihovnické činnosti a poradenství.

K podstatným změnám dochází na přelomu 60. a 70. let. Obměňuje se složení, v roce 1967 se ředitelkou institutu stává Jadwiga Kołodziejská, která na tomto postu setrvává do roku 2000. V daleko větší míře se daří navázat kontakty se zahraničím, možnostmi doby zejména s tím socialistickým, dochází k většímu propojení s univerzitami, Institut získává své místo v mezinárodních sítích (zejména v mezinárodní knihovnické organizaci IFLA). V činnosti institutu to znamená daleko větší důraz na činnost výzkumnou. V oblasti čtenářských výzkumů se pozornost zaměřuje na vesnickou mládež (výzkumy v letech 1966, 1977 a 1987), dílčí výzkumy se týkají čtení žen, čtení profesní literatury technické, je zorganizován i srovnávací výzkum polsko-maďarský. Od r. 1970 začíná vycházet ročenka *Biblioteki publiczne w liczbach* (Veřejné knihovny v číslech), nezastupitelný přehled polských knihoven, která kromě části statistické obsahuje i analytická hodnocení. V roce 1987 povstává Oddělení historických výzkumů čtenářství, jehož činnost se rozvinula naplno až po roce 1989, kdy padly ideologické bariéry, a kdy proto bylo možno zkoumat i samizdatovou literaturu (*drugi obieg*), jakož i cenzurní instituce, a to jak carské z období ruského záboru (ani toto téma nebylo v časech socialismu úplně neutrální), tak i té z období socialismu. Od r. 1992 institut každé dva roky provádí statistická reprezentativní šetření obyvatel starších 15 let; zatím poslední se konal v roce 2010, přičemž posledním publikovaným knižním výstupem je monografie o výzkumech v roce 2008. Zkoumá se společenský dosah čtení a knihy, to, kolik se čte, co se čte, kolik se nakupuje, kolik lidí chodí do veřejných knihoven. Je tak narýsován značně plastický obraz o proměnách polského čtenářstva (a tím i nepřímě celé polské společnosti) v bouřlivých dobách postkomunismu a divokého kapitalismu.

O činnosti Institutu knihy a čtenářství si lze udělat nejplastičtější obrázek z jejich edic. Od roku 1956 vychází řada Z výzkumů čtenářství (*Z badań nad czytelnictwem*), kde klíčové místo zaujímají zprávy (plus jejich interpretativní komentáře) z jednotlivých statistických výzkumů; kromě toho zde najdeme publikace věnované četbě varšavských středoškolačků (G. Straus), jakož i četbě vesnické mládeže (K. Wolff), v poslední

² Viz DOBRENKO, E. *The Making of the State Reader. Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature*, přel. J. M. Savage. Stanford: Stanford University Press, 1997, zejm. s. 1–41 a 77–84.

době se věnuje i pozornost čtení v digitální sféře (S. Wierny). V letech 1957-1993 vycházela řada Překladatelské sešity (*Zeszyty przekładów*), v níž se nacházejí tituly zahraničních badatelů z různých oblastí – např. ochrany fondů, práce s dětmi a mládeží, komputelizace ad. Od roku 1970 vychází řada Informační materiály Institutu knihy a čtenářství (*Materialy informacyjne Instytutu Książki i Czytelnictwa*). Zde lze nalézt svazky věnované veřejným knihovnám pro děti, zprávy z výzkumů školních knihoven ad. Nejmladší edice nese název „Z historie čtenářské kultury v Polsku“ (*Z dziejów kultury czytelniczej w Polsce*). Vyšlo v ní už přes dvacet titulů, které se věnovaly tisku Varšavského knížectví, cenzuře, vydavatelské politice polských nakladatelství v 19. století, dějinám čtení ad.³

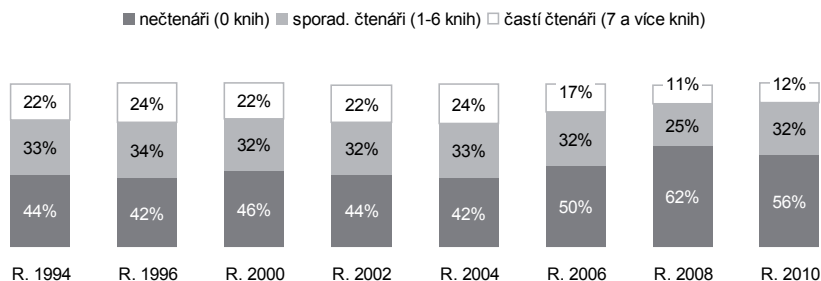
S Institutem knihy a čtenářství je spojeno několik významných osobností, které si získaly renomé nejenom v Polsku a nejenom v oblasti knihovní vědy, bibliologie a výzkumů čtenářství: Oskar Stanisław Czarnik (dějiny literární kultury), Jadwiga Kołodziejská (organizace knihoven, profese knihovníka), Stanisław Kondek (výzkum cenzury a řízení literatury), Janusz Kostecki (dějiny čtenářství), Stanisław Siekierski (dějiny čtenářství, dějiny cenzury, nabývání knih), Grażyna Strausová (statistické výzkumy, čtení mládeže), Katarzyna Wolffová (statistické výzkumy, čtení venkovské mládeže).⁴

³ Viz KRAŠKO, N. Instytut Książki i Czytelnictwa – kształtowanie się struktury i zakresu badań. In: KOSTECKI, J. (ed.). *Ludzie i książki. Studia historyczne*. Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2006; WIERNY, S. 50 lat działalności Instytutu Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej. *Poradnik Bibliotekarza*, 58, 2006, č. 3, s. 6-10.

⁴ Malý reprezentativní výběr titulů: CZARNIK, O. *Mdzy dwoma Sierpniami. polska kultura literacka w latach 1944-1980*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1993; KOŁODZIEJSKA, J. *Biblioteka a świat współczesny*. Wrocław: Ossolineum, 1973; KONDEK, S. A. *Papierowa rewolucja*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1999; KOSTECKI, J. (ed.) *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1992; SIEKIERSKI, S. *Czytania Polaków w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2000; STRAUS, G. *Powszechność i powszedniość lektury*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1993; WOLFF, K. *Losy wiejskich czytelników książek*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1993

Pád na dno: výsledky výzkumu z roku 2008

Přestože už máme z několika webových prezentací čísla z výzkumu z roku 2010,⁵ věnujme se tomu předchozímu.⁶ Polská čtenářská kultura v něm zaznamenala zatím svůj největší pokles, což vyvolalo i velmi bouřlivé reakce v polských médiích, zejména v rozhlase a v denících. Pokles z roku 2008 se podařilo za další dva roky přece jenom zastavit a mírně zvrátit (viz následující graf).

Zdroj: Społeczny zasięg książki 2010

Graf 1. Rozložení čtenářů v letech 1994-2008.

Kritériem je (deklarovaný) počet knih přečtených během jednoho roku. Přitom zjištěné údaje se týkají obyvatel Polska starších 15 let. Výzkumy se uskutečňují na reprezentativním vzorku polské populace o velikosti něco málo přes 1 000 respondentů (výjimkou byl zatím poslední výzkum, v němž velikost vzorku byla dvojnásobná). Údaje rozprostřené v časové řadě ukazují poměrně setrvalý stav v letech 1994-2004 a následně prudké zhoršení ve dvou následných výzkumech – a to vždy skokově. Zejména úpadek mezi lety 2006 a 2008 je – proporčně vzato – výrazný. Z úrovně evropského čtenářského průměru spadlo Polsko na chvost – k zemím jihoevropským, jako je Portugalsko a Řecko.⁷

Hlavní poznatky a příčiny poklesu

Polská čtenářská kultura i v minulých zjištěních vykazovala velké vnitřní rozdíly, zejména vzdělanostní (nejnižší – nejvyšší dosažené vzdělání), věkové (nejstarší – nejmladší generace) a demografické (město – vesnice). Tento stav přetrvává, ale výzkum z roku 2008 vyjevil ještě další podstatná fakta. Na to, zda se z těchto fakt stanou dlouhodobější trendy, si budeme muset počkat. Podívejme se na základní socio-demografické proměnné ve srovnání let 2000 a 2008, a to nikoli z hlediska poklesu/nárůstu absolutním, nýbrž z hlediska nárůstu/poklesu relativního (proporčního). Tohle nám totiž daleko plastičtěji ukáže, které kategorie a jakou mírou se podílely nejvíce na poklesu čtenářství. Čili: jsme svědky dalšího rozevírání se nůžek, nebo tu panují jiné

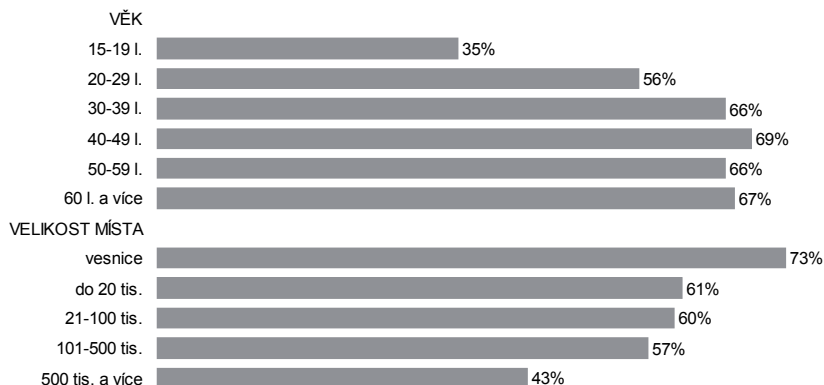
⁵ Społeczny zasięg książki 2010, dostupné na WWW: <http://www.bn.org.pl/download/document/1297852803.pdf/>.

⁶ KORYŚ, I. – WOLFF, K. *Wybieram książkę. Społeczny zasięg książki w Plasce w 2008 roku*. Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2010.

⁷ Viz SKALIOTIS, M. *Keys Figures on Cultural Participation in the European Union* [2002], dostupné na WWW: <http://www.scribd.com/doc/47114029/Skaliotis-Michail-Keys-Figures-on-Cultural-Participation-in-the-European-Union/>.

tendence?

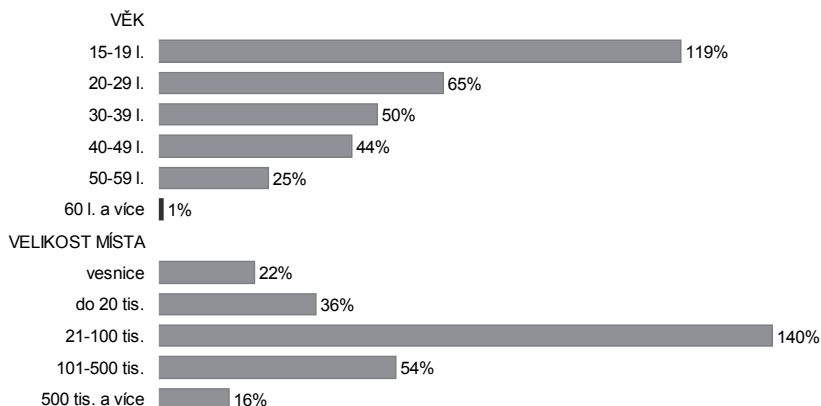
Sledujeme-li stav mezi lety 2000 a 2008, tak zjišťujeme, že počet nečtenářů se základním vzděláním zůstal totožný; procento nečtenářů u těch, kdo disponují jako svým nejvyšším vzděláním výučním listem, se zvýšil o jednu čtvrtinu (z 60 % na 78 %); u lidí, jejich nejvyšší dosažené vzdělání je maturita, se počet nečtenářů zvýšil bezmála dvojnásobně (z 29 % na 55 %) a u lidí s vysokoškolským diplomem se počet nečtenářů zvýšil sedmáctkrát (z 2 % na 34 %). Podívejme se, jak tomu je u ostatních socio-demografických kategorií – věku a velikosti místa bydliště a pohlaví/genderu, respektive se podívejme, jak vypadá rozložení nečtenářů v roce 2008 (graf č. 2) a jak mezi lety 2000 a 2008 vypadá proporční nárůst nečtenářů u jednotlivých kategorií (graf č. 3).⁸

Zdroj: KORYŠ, I. – WOLFF, K. *Wybieram książkę*, 2010

Graf 2. Nečtenáři podle věku a velikosti místa (2008).

Co vidíme? Že v Polsku panuje značná bariéra demografická i věková, respektive a subtilněji: největší zlom ve vztahu ke čtení nacházíme mezi nejmladší věkovou vrstvou a zbytkem a také mezi vesnicí a zbytkem, dále pak mezi městy o velikosti 100-500 tisíc obyvatel a těmi nad 500 tisíc obyvatel.

Zdroj: KORYŠ, I. – WOLFF, K. *Wybieram książkę*, 2010

Graf 3. Nárůst nečtenářů podle věku a velikosti místa (2000-2008).

⁸ Čili: rok 2000 v každé položce = 100 % (nečtenářů), rok 2008 = X %; hodnoty v grafu = 2008-2000, tj. X-100.

Zde lze sledovat, že jediná kategorie, která si mezi lety 2000 a 2008 polepšila, je věk 60 let a více (+1 %), všechny ostatní se propadly, některé výrazně. U věku je vidět zřetelnost zcela jasně: nejméně čtenářů ztratili ti, co jich měli předtím nejvíce. Výrazný je především šev mezi nejmladší věkovou kohortou a zbytkem. U kategorie velikosti sídla nejméně čtenářů ztratili ti, kdo jich měli předtím nejméně, nejvíce pak střední města o velikosti 21 až 100 tisíc. Takže: nárůst nečtenářů u nejvzdělanějších obyvatel je až dech beroucí – o 1 600 %. S tím, jak v Polsku přibývá – v souvislosti s reformami na konci 90. let 20. století – vysokoškoláků, jich ještě více odpadá od čtení. Proporčně velmi významné propady nastávají i u nejmladší věkové vrstvy a u středních měst.

Ještě se zbývá podívat na poslední důležitou proměnnou, kterou je pohlaví/gender. Ve srovnání let 2000 a 2008 si o něco více pohoršili muži než ženy – počet nečtenářů narostl o 41 %, zatímco u nečtenářek jde o 30 %.

Expert vytlačuje vzdělance

Stav polské čtenářské kultury, jak ji odhaluje pohled statistiky, ukazuje jistou dlouhodobou setrvačnost předchozího vývoje – dominance žen, velkoměst, nejmladších a nejvzdělanějších. Všechno to jsou dlouhodobé trendy, které se nemění už po desetiletí, a to nejenom v Polsku. Vedle toho jedna kategorie (pohlaví/gender) se projevuje tak, že čtenářsky slabší kategorie (muži) oslabila více než kategorie silnější (ženy); máme tak co činit s fenoménem chudnutí chudých. Za daleko nejpodstatnější zjištění je nutno považovat, že mnoho tradičních tahounů zchudlo daleko více než kategorie, které dříve vykazovaly nízkou úroveň čtení. Zejména je to patrné u kategorie věku, kde je tendence zcela jednoznačná: čím starší populace, tím ztratila méně. Ještě patrnější to je u vzdělání, kde propad lidí s vysokoškolským vzděláním, tradičních tahounů všech čtenářských kultur, je obrovský. Dáme-li ho dohromady s věkem, tedy s prvními dvěma kohortami, je jasné, že čtenářskými odpadlíky jsou především nejmladší nositelé středoškolského a vysokoškolského titulu. Nepřímo je zde narýsován i profil nejčerstvějších absolventů obou druhů škol, tedy té skupiny mladých lidí, která absolvovala tyto vzdělávací instituce již na vlně výrazné masifikace od konce 90. let. Data z roku 2008 ukazují, že poprvé nejsou nejslabšími čtenáři ti nestarší (lidé nad 65 let), nýbrž čtyřicátníci.

Pokud bychom měli z polského výzkumu vyjmout jeden jev, pak je to enormní nárůst nečtenářů mezi lidmi s vysokoškolským vzděláním. Věnují se mu ostatně i autorky při interpretaci stavu současné polské čtenářské kultury: „erudice a zároveň sečtělост byly po dlouhé období rozlišující vlastností příslušnosti k inteligenci, postšlechtické vrstvě, která se zpravidla vyznačovala spíše vysokým kulturním kapitálem než bohatstvím. V současné době inteligenta-vzdělance nahradil úzce specializovaný profesionál, přičemž intenzivní úsilí specialistů na marketing a reklamu přesvědčuje, že společenské postavení jedince dnes vyjadřuje značkové oblečení a kosmetika, elektronické přístroje, cesty do ciziny, domy a auta, a nikoli znalost literatury.“⁹ Zdá se, že vzorec vzdělance se mění. Dříve bylo možno se spoléhat, že vzdělání za sebou táhne čtení (jakékoli), tedy že ten, komu se dostává vzdělání, je se čtením spojen jako jednou z jeho podmínek. Ba víc, čtení se mu stává hlavním způsobem, jímž prezentuje svůj společenský status. V současné době se vzdělání daleko více pragmatizuje a instrumentalizuje, přičemž jedním z průvodních jevů je, že společenským statutem

⁹ KORYŚ, I. – WOLFF, K. Wybieram książkę..., cit. dílo, s. 136.

vysokoškolsky vzdělaného člověka se stává něco jiného. To, co výše popisují polské autorky, se nám zdá být výklad přece jenom poněkud robustní. Zdá se, že polská situace velmi vypoukle ukazuje dvě věci: 1. že pro překotný nárůst vysokoškoláků nepanují v zemi patřičné socio-kulturní podmínky; jinak řečeno: v zemi, kde čtení není zdaleka samozřejmou kulturní potřebou, nelze spoléhat na to, že se tak stane díky zvýšeným počtům středoškoláků a vysokoškoláků; 2. jsme asi svědky, že zaniká vzdělanec a nahrazuje ho expert; pro vzdělance bylo čtením jeho nejvlastnějším „ekosystémem“, který ho udržoval mj. i v kontaktu s obory a zájmy, které nepatří bezprostředně k jeho profesi, který ho orientoval hodnotově i historicky; pro experta je podstatné efektivní vykonávání vlastní profese, vše nad to je ztrátou času. Čtení se tedy z *ekosystému* mění na *účelový nástroj*, nadto časově i funkčně podmíněný. Je to paradox: v době, kdy se učení týká stále většího počtu obyvatelstva a kdy se stále více a více profesí je nutno vzdělávat po stále delší a delší dobu, přestává čtení fungovat zejména u těch, kdo by měli být touto „závislostí“ postiženi nejvíce.

Závěry

Data z roku 2008 nám skýtají dvojitý pohled: jednak ten, který ve své interpretaci nabízejí autorky, a sice že máme co činit s dělením na dvě Polska. Jedno je „lépe civilizované a kulturně vybavené“, čímž je schopno stále rozmnožovat svůj intelektuální potenciál. Druhé je „Polsko zanedbané, nerozvíjející se a v důsledku ohrožení ‚vyločené‘ z účasti na hlavních procesech 21. století“.¹⁰ Ano, pokud budeme nahlížet výsledky synchronně, je nám poskytnut pohled na velmi ostré řezy (město-vesnice, mladí – zbytek populace, nevzdělaní – vzdělaní). Polsko se tedy ukazuje jako země velkých socio-demografických bariér, které se stavějí čtení do cesty. Druhý pohled je však poněkud jiný a nabízí se díky pohledu na vývoj z poslední doby (2000-2008). To, co mu vévodí, je zjištění, že ztrácejí především dřívější tahouni (nejmladší a nejvzdělanější). Navíc se propadá střední věk. Výzkum z roku 2010 naznačuje mírné zlepšení stavu, takže se přece jenom dá očekávat, že rok 2008 byl rokem, kdy se polská čtenářská kultura dotkla svého dna. I data z roku 2010 však ukazují, že více než polovina dospělé populace v Polsku nečte.

¹⁰ Tamtéž, s. 71.